

RUNSTAVENS UPPKOMST.

Av

NILS LITHBERG.

Runstaven är en rent svensk sak. Dess uppgift är att vara ett kalendarium perpetuum — en beständig almanack — där de sju första runorna i runraden, en för varje dag i veckan, ständigt upprepas och motsvara de s. k. söndagsbokstäverna i det kyrkliga kalendariet. Viktigare dagar såsom nyårsdagen, trettondedagen, tjugondedagen, Hindersmässodagen, Pålsdagen, kyndelsmässan o. s. v. äro utmärkta med särskilda tecken, kors, kronor o. s. v. Vidare förekomma över dagrunorna en serie runor, de s. k. gyllentalen, vilka ange när månens nytändningar infalla inom varje år av den 19-åriga måncykeln, då vart nittonde år nytändningarna praktiskt taget falla på samma plats inom solåret. Därvid betecknas talen 1—19 av de 16 mynderna i runalfabetet jämte 3 för detta ändamål komponerade tilläggsrunor så att *℥* betecknar 1, *ᚠ* 2, *ᚢ* 3, *✱* 7, *ᚿ* 11 *Υ* 15 o. s. v. Runstaven innehåller sålunda hela den gamla kyrkokalenderns kalendariska mekanik omsatt från romerska siffror, latinska bokstäver och textade helgdagsnamn till runor och till rebusartade tecken för de olika märkedagarna.

Utom i svenska museer och privatsamlingar träffas svenska runstavar i ett stort antal utländska museer såsom i Köpenhamn och i ryska, tyska, brittiska, franska, till och med i italienska samlingar.¹

¹ För ryska och finska samlingar se: Срезневский, Сѣверный рѣзной календарь. Русск. Археол. Обществ. Труды второго. Petersb. 1876. För påpekande av detta arbete står jag i tacksamhetsskuld till prof. U. T. Sirelius i Helsingfors, vilken även haft vänligheten att till Nordiska Museet låna Helsingforsmuseets illustrerade exem-

Ett fullständigt register på alla dessa runstavar skulle sannolikt sluta på inemot 1,000 nummer. Huvudparten tillhör 1500- och 1600-talen, enstaka exemplar torde gå tillbaka till medeltidens slut. Att runstaven emellertid vid denna tid har tillryggalagt en rätt lång historia framgår av att redan nu ett flertal lokala varianter utbildat sig, vilka i huvudsak fördela sig efter olika landskap. Särskilt gäller detta om de långa käppliknande stavarna, de som i 1600-talets skrifter betecknas med namnet »swärdzformiga» eller »forma gladii».

De karaktärer, som känneteckna dessa lokala varianter, äro av två olika slag, dels sådana av inre, kalendarisk beskaffenhet, dels sådana som hänföra sig till stavarnas utseende och form. Till den förra kategorien höra olikheter i helgdags- och gyllentalslängden. Sålunda förekommer $\frac{25}{6}$, David, endast på dalastavar, $\frac{24}{1}$, dagen för Erik den heliges translation, endast på upplandsstavar, Annadagen på $\frac{15}{12}$ endast på finska stavar, då svenska stavar däremot hava Anna på $\frac{9}{12}$, på södermanlandsstavarna är Eskilsdagen förlagd till $\frac{11}{6}$, på andra svenska stavar till $\frac{12}{6}$ o. s. v. I fråga om gyllentalen bilda dalastavarna en grupp för sig med talet III (b) på $\frac{2}{1}$; så gott som alla andra svenska stavar hava detta tal vid $\frac{1}{1}$. I intervallerna mellan gyllentalens placering visar exempelvis en upplandsstav konstanta avvikelser från en östgötastav. Dessa nu anförda karaktärer återgå på inbördes olikheter mellan de medeltida stiftskalendarier, därvid Åbostiftet, Ärkestiftet, Strängnässtiftet o. s. v. följa vart och ett sina kyrkliga traditioner.

I någon mån torde även de olika tecknen för samma dag olika runstavsgupper emellan kunna återföras på olika stiftstraditioner. Frågan om dessa teckens uppkomst är emellertid i ett flertal fall mycket svårutredd, särskilt beroende på, att vissa ursprungligen legendariska tecken uppenbarligen erhållit en folketymologisk omgestaltning, som synes delvis hava försiggått mycket tidigt. När

plar, då Nordiska Museets saknar illustrationer. För tyska m. fl. samlingar se Schnip-pel, Über einen merkwürdigen Runenkalender des Grossherzogl. Museums zu Oldenburg. Ber. über die Thätigkeit des Oldenb. Landesvereins f. Altertums. IV. Oldenburg 1883.

Fig. 1. Runstav.
St. H. M.
L. 66,4 cm.

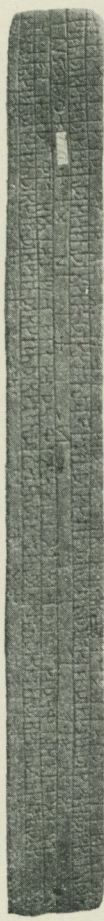

Fig. 2. Runstav,
Dalarna. St. H.
M., l. 60,3 cm.

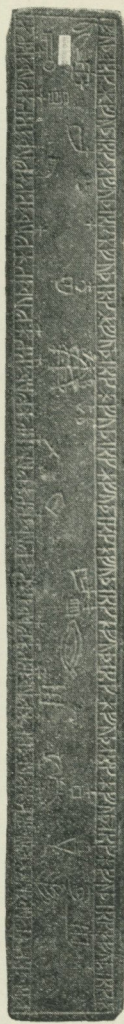

Fig. 3. Runstav,
Gottland. Nord.
M. 3,228.
L. 144,6 cm.

Fig. 4. Runstav,
Östergötland.
Ink. i Åtvidaberg.
Nord. M. 33,522.
L. 144 cm.

Fig. 5. Run-
stav, Uppl.
St. H. M.
L. 139,5 cm.

vi däremot på vissa upplandsstavar finna kopplade tecken för två i närheten stående dagar såsom för 22 och 24 febr., för 1 och 3 maj, för 8 och 9 december, men på andra upplandsstavar finna samma dagar under skilda tecken, då hava vi med rent folkliga lokalvariationer att göra, ty dylika stavar förete då även i helgdagslängder och i yttre utseende, såsom i formen på stavens skaft, konstanta olikheter.

Med den sist nämnda karaktären, skaftformen, ha vi kommit in på grupperingar efter stavens rent yttre gestaltning, och på grundval av den kunna vi urskilja flera typer. Den runstav bland de till vår tid bevarade, som har den ålderdomligaste karaktären, är den å fig. 1 avbildade, vilken på kavelns smalsidor har en rankornering, som har ett nära nog romanskt tycke. Av jämförande typologiska grunder, särskilt sedd i samband med vissa typer av norska primstavar, torde den också kunna uppfattas som en av de ursprungligaste formerna för den nordiska kalenderstaven. I senare utvecklingsskeden antar den stundom en ren klappräsform. Någon lokalisering av typen är åtminstone för närvarande icke möjlig.

I övrigt sönderfalla runstavformerna i två grupper, den brädformiga och den svärdsformiga. Den förra, fig. 2, 3, har i det hela en mycket begränsad utbredning till de övre dalasocknarna, enstaka exemplar träffas dessutom här och där i Norrland, i Uppland och på Gottland.

En mycket vidare spridning hava de svärdsformiga stavarna, och här är även en rikare typologisk sönderdelning möjlig. Mest distingerade äro de typer, som äro utmärkande för södra Östergötland och Kalmar län, samt de som förekomma i Uppland. De förra kännetecknas av en platt kavel, som vid basen i de äldre exemplaren har ett dolkliknande fäste, fig. 4. De senare äro av två olika former, den ena har en kavel, vars övre del är mer eller mindre starkt indragen, samt ett cylindriskt flätornerat fäste, fig. 5, den andra har spolförmig kavel, upptill och nedtill försedd med en knutimiterad knopp, fig. 6, ett av de säkraste kännemärkena på den uppländska träskärarekonsten. Till denna typ ansluter sig den äldre finska typen, fig. 7, med de knutimiterade knopparna men med mång-

RUNSTAVENS UPPKOMST.

Fig. 6. Runstav, Uppland. St. H. M., l. 116,9 cm.

Fig. 7. Runstav, finsk. Skoklosters samlingar. L. 127,8 cm.

Fig. 8. Runstav, finsk, Värmland. St. H. M. 1,635: 2. L. 66,5 cm.

Fig. 9. Runstav, signerad S L., dat. 1595. Östergötland, Heda s:n. Nord. M. 41,244. L. 125,2 cm.

Fig. 10. Runstav. Trol. västra Smål. St. H. M. L. 123,8 cm.

Fig. 11. Rimstav, Västergötland. St. H. M. L. 127 cm.

kantig klinga. De senare finska typerna äro kortare och antaga slutligen en fyrsidig klinga, fig. 8. Sistnämnda typ har i ett flertal exemplar från 1700-talet tillvaratagits i de svenska finnbygderna; även andra finska former förekomma, och till dessa ansluta sig även de norrländska.

De mångkantiga stavarna förekomma ytterligare i två pregnanta former. Den ena, fig. 9, tillhör en grupp av stavar, som tillverkats sannolikt i norra Östergötland eller västra Sörmland mellan åren 1590 och 1620, och som är signerad S. L. Den andra synes härstamma från gränsen mellan Småland och Västergötland och är stundom kännetecknad av en mycket lång kavel, fig. 10.

Med denna redogörelse för de viktigaste runstavsformerna hava vi i stort sett även skisserat runstavens utbredningsområde. Vi kunna härtill endast lägga, att den förekommer i Blekinge, utefter den svenska ostkusten upp till Västerbotten, i Dalsland, Värmland och östra Norge samt i form av de nedan behandlade bokformiga kalendrarna i svenska lappmarken, på de svenskspråkiga öarna vid Estlands kust och i Gammal Svenskby i guvernementet Cherson i Sydryssland. — Och vi hava inför oss hela spridningsområdet för runkalendern.

Redan då vi komma till Västergötland befinna vi oss utanför det egentliga runstavsområdet. De kalenderstavar, vi träffa här, sakna dagrunor, dagarna äro endast markerade av inskurna hak i stavens kanter, och gyllentalen äro icke längre betecknade med runor utan med ett slags runliknande strecksiffror, fig. 11. Dessa strecksiffror har Västergötland gemensamt med Tyskland. De förekomma i handskrivna fick-kalendrar av pergament från medeltidens slut och uppenbarligen tillhörande den hanseatiska kulturkretsen. De återfinnas också på i trä skurna bladkalendrar från södra Tyskland och Tyrolen (se nedan).

Med dessa sistnämnda kalendrar hava vi vidgat kalenderstavens spridningsområde utanför Nordens gränser, och vi kunna då med ens fortsätta till England. Härifrån beskriver Stephens kalenderstavar bland engelsk bondebefolkning, fig. 12,¹ vilka överensstämma

¹ Stephens, *Old-Northern Runic Monuments*. II. London o. Köbenhavn 1867—68, s. 871.

med västgötastavarna så till vida, att de sakna dagbokstäver men hava utsatta gyllental, ehuru icke av de västgötska och tyska formerna utan i en beteckning, som bl. a. även är känd från en av Worm i hans *Fasti danici* avbildad kalender från Norge.¹

Även annorstädes på Europas fastland finna vi träkalendrar som dock snarast synas överensstämma med den kalender från 1520 som förvaras på Fullerö.² En sådan är den i Bretagne år 1732 funna, vilken finnes avbildad av Champier, *Les anciens almanachs illustrés*, Paris 1885, och utgöres av en trätavla, vilken på varje sida har sex horisontala rader motsvarande sex månader. Dagarna äro betecknade genom inskrifningar. Helgdagarna äro betecknade med konventionellänästan geometriska tecken.³ En annan sådan kalendertavla anträffades 1856 i en bondgård på Brieger Alp vid Simplon, Kanton Vallis.⁴

En ännu primitivare kalenderstav träffa vi inom det nutida Sveriges gränser i den enda stav, som veterligen bevarat sig från Skåne, fig. 13. Denna saknar även gyllentalen. Den har endast dagskåror inskurna i kanterna och helgdagarna utmärkta av tecken. Denna typ förekommer i Sverige dessutom i

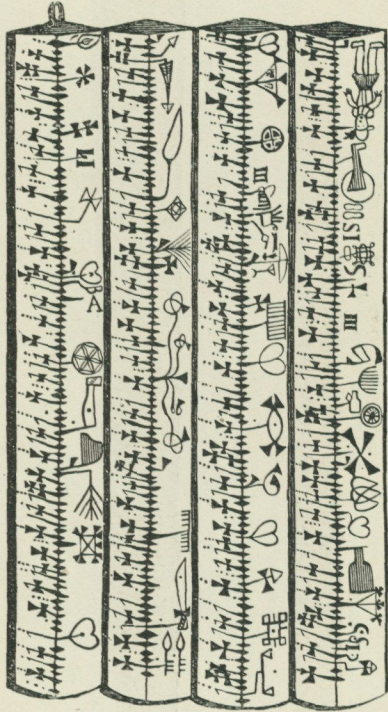

Fig. 12. Kalenderstav, Straffordshire, England. Efter Stephens, *Old-Northern Runic Monuments*, II, s. 871.

¹ Worm, *Fasti danici*. Hafniae 1643, sid. 100 ff.

² Lithberg, *Rimstavar med rättade gyllental före år 1600*. Fataburen 1920, s. 1 o. f.

³ Cit. efter Riegl, *Die Holzkalender des Mittelalters und der Renaissance*. Mitth. d. Instituts für oesterr. Geschichtsforschung, IX. Innsbruck 1888, s. 98.

⁴ Runge, *Eine Kalendertafel aus dem XV. Jahrh.* Mitth. d. antiqvar. Gesellsch. in Zürich. XII, heft. 1. — Schw. Landesm. Zürich Inv. Nr A. 2,666.

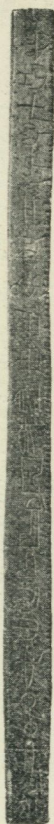

Fig. 13. Rim-
stav, Skåne.
Nord. M.
111,576. L.
70,1 cm.

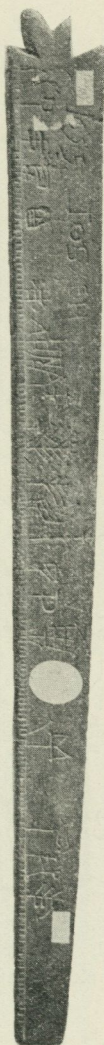

Fig. 14. Prim-
stav, Valdres,
Norge. Nord.
M. 3,398.
L. 71 cm.

Fig. 15. Prim-
stav, Sigdal,
Norge. Nord.
M. 6,068.
L. 89 cm.

Fig. 16. Prim-
stav, Telemar-
ken, Norge.
Nord. M. 7,059.
L. 83,5 cm.

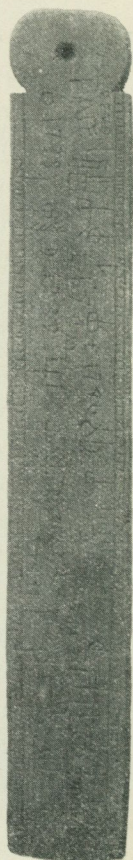

Fig. 17. Prim-
stav, Stjør-
dalen,
Norge. Nord.
M. 47,023.
L. 67,2 cm.

Bohuslän, Värmland, Härjedalen och Jämtland, sålunda inom trakter, som i stort sett falla utanför det gamla Sveriges gränser. Mest känd är typen från Norge, där den särskilt inom dess södra delar har en rik spridning, fig. 14—16, i former, som stundom mycket nära erinra om den ovan fig. 1 avbildade svenska runstaven.

Gå vi längre norrut i Norge, träffa vi i Tröndelagen en kalenderstav, fig. 17, som har en viss likhet med de svenska runstavarna från Dalarna å ena sidan, men å den andra en ännu större likhet med de kalenderstavar, som finnas hos de svenskspråkiga esterna — av dem kallade rimstainar — fig. 18, och som finnas spridda längre in i Östersjöprovinserna utanför den skandinaviska folkgränsen.

Härmed hava vi nått utanför de germanska folkens ostgräns. Den ryska etnografien är, fränsett yttriggarna av allmogens konstflit, mycket litet känd. Genom en tillfällighet känna vi emellertid från svenska samlingar åtminstone en kalender-

stav härifrån, fig. 19. Denna härstammar från Nord-Ryssland och är skänkt av insp. M. Smith till Medelpads fornhem i Sundsvall. Den är

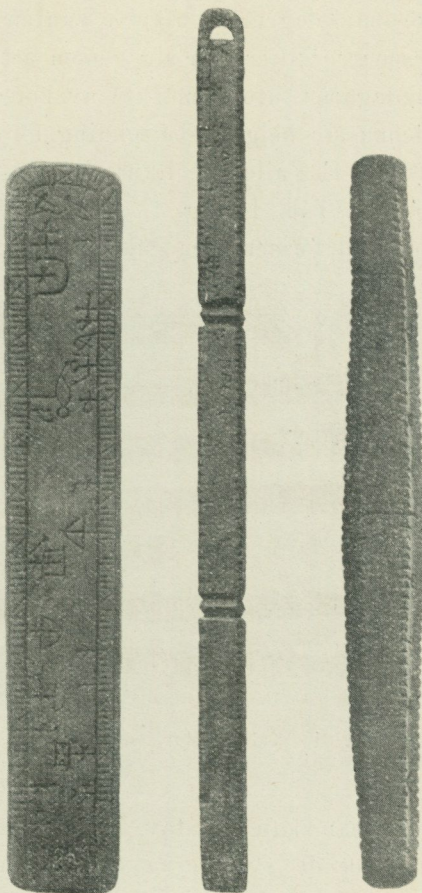

Fig. 18. Rimstain, Nuckö-Rickholtz, Estland, dat. 1827. Nord. M. 89,635. L. 57,7 cm.
Fig. 19. Kalenderstav, dat. 1618, Nord-Ryssland. Medelpads Fornhem, Sundsvall, 2,575. L. 68 cm.
Fig. 20. Kalenderstav, syrjänsk. Efter Sreznevskij, anf. arb. Tab. IV: 4.

daterad 1618. Kalendern börjar med 1 mars. I typen erinrar den å ena sidan om de yngre finska formerna, fig. 8, å den andra om de engelska, fig. 12. Men den skiljer sig från de förra, genom att den icke har dagrunor utan i kanten inskurna hak för dagarna; från de senare skiljer den sig genom att den saknar gyllental. De flesta helgdagarna äro utmärkta av kors eller av ett kors inom en ring; i denna sin helgdagsbeteckning företer den likheter med våra dala-stavar. En alldeles liknande stav finnes avbildad hos Sreznevskij, anf. arb. Tab. IV fig. 1, och överensstämmelsen inskränker sig icke blott till formen, den gäller även indelningen och helgdagslängden.

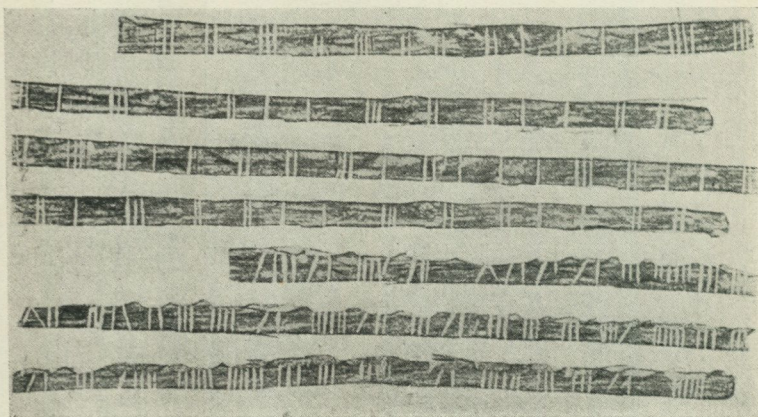

Fig. 21. Kalenderstav, tschuvaschisk. Efter Rüttimeyer, anf. arb. s. 309.
(Se nedan sid. 10 not 1.)

En annan kalenderstav, som förekommer hos de i nordöstra Ryssland boende syrjänerna är sexkantig med inskurna skårar för dagarna, fig. 20.¹

Nu börja vi få en friskare etnologisk luft kring runstavarna, och fortsätta vi vidare ut mot primitivare folk, träffa vi kalenderstavar hos ostjakerna,² och hos tschuvascherna vid Volga finna vi en kalenderstav i form av en sticka av 1,285 m. längd och 0,07 m. bredd, med inskurna raka och sneda streck, fig. 21. De raka före-

¹ Se härom även Schrenk, Reise nach dem NO. des europäischen Russlands. Dorpat 1848. I, sid. 830.

² Enl. Schnippel företrädde i Mus. f. Völkerk. i Berlin.

Fig. 22. Primstav, Norge.
St. H. M.
L. 70,7 cm.

Fig. 23. Rotkavel, Dalarna,
Sollerö sn.
Nord. M. 71,609.
L. 86 cm.

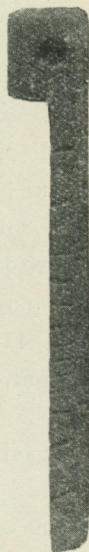

Fig. 24. »Skarvstock», trol.
skuldsticka,
Dalarna, Älvdalens sn.
Nord. M. 25,961.
L. 20,5 cm.

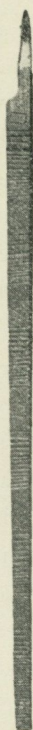

Fig. 25. Gravsticka, angivande
dagsverken
vid gravgrävning, Dalarna,
Siljansnäs sn.
Nord. M. 68,737.
L. 66,5 cm.

Fig. 26. Karvstock.
Hälsingland.
Nord. M. 28,814.
L. 96 cm.

ställa vanliga dagar, de sneda utmärka särskilda händelser, korsen beteckna festdagarna. Liknande stavar äro mycket utbredda hos finska folk på ömse sidor om Ural.¹ Till denna primitiva form för en kalenderstav hava vi en mycket nära motsvarighet i en liten grupp av kalenderstavar från nordliga Norge, fig. 22. Även här äro vanliga dagar utmärkta av heldragna streck, vilka ange antalet dagar mellan de av kors eller andra tecken betecknade märkedagarna. De typer, vi tidigare sysslat med, ha vi kunnat i större eller mindre utsträckning sammanhålla i vissa mera kontinuerliga flak. Med de sista typerna hava vi nått kalenderstaven i de former, som antagit den typiska reliktfornationens utseende.

Men här kunna vi också med största lätthet slå bryggan över till en annan primitiv kulturföreteelse, till karvstocken, den i trä skurna längden över vissa de olika åboarna inom en by åliggande rättigheterna och skyldigheterna, sådan den hos oss intill senaste tider ännu varit i bruk, framförallt i Dalarna.

De hjälpmedel, som i Mora användes för att reglera räakenskorna inom byn, voro skultstören, rotekavlen och skuldstickan.

Skultstören eller bystocken bestod av en 3 alnar lång stör eller stav, 3 tum i fyrkant, med plana finhyvlade sidor, vilka genom tvärstreck voro indelade i 3 till 4 tum långa fält, vardera försett med den persons bomärke, vars konto fältet innehöll. Skultstörarna förvarades hos byföreståndaren och utgjorde ett slags avräkningsböcker över bylagets alla gemensamma onera och besvär, såsom väg- och brobyggnad, hägnadsskyldighet, mjågning, skallgång m. m. En del av dessa onera voro personala och benämndes *tal*; en annan del åter utgjordes efter ägande skattejord och benämndes *milar*. Ett mans- eller 2 kvinnodagsverken utgjorde ett tal, och en mil betecknade ett dagsverke med häst och karl. Så väl tal som milar antecknades på särskilda skultstörar, så att två sådana fördes samtidigt i varje by. Halva tal eller milar antecknades genom en in-

¹ Rüttimeyer, Gerätschaften und Gebräuche im Kanton Vallis, i Volkskundl. Untersuchungen Eduard Hoffmann-Krayer dargebracht. Basel och Strassburg 1916, sid. 309 f.

skärning i kanten, och enheterna inristades medelst ett streck å själva planet på skultstören inom vederbörligt fält eller konto.

Rotekavlen, fig. 23, var omkring 9 tum lång och 1 tum i tvär-mått samt hyvlad åttkantig. I stället för tal och milar voro här de olika rotedelägarnas årspenningar eller skatteskillingar inristade, och genom dessa angavs hans del i roten och därmed den proportion, efter vilken han ägde att deltaga i rotens onera och ut-skylder.

Skuldstickan, fig. 24, motsvarar våra skuldsedlar. På ena sidan inskars fordringsägarens och gäldenärens bomärke jämte skuldsum-man i daler och öre med romerska siffror; på andra sidan inristades år och dag, då affären avslöts. Då skuldstickan var färdig, delades den på längden i två hälfter, en för fordringsägaren och en för gäldenären.

Vidare inristades gårdsdelningar, mälledygn i gemensamt ägande skvaltkvarn o. s. v. å s. k. karvstockar, fig. 25 och 26.¹

Man kan härmed jämföra en redogörelse för karvstockarna, de s. k. Tesseln i Kanton Vallis i Schweiz av L. Rütimeyer,² därvid han delar dem i tre olika grupper:

A, för uppbåd och reglering av vissa skyldigheter.

B, för kontroll av utfört arbete och erlagda gärder samt för av-räkningar.

C, för dokumentering av vissa rättigheter, sålunda dokument i trä.

Karvstocken hör till de företeelser, som träffas hos de flesta primitiva folk, hos europeiska och kinesiska bönder lika väl som hos ostjaker och afrikanska negerstammar. En närmare redogörelse här-för återfinnes hos Rütimeyer (anf. st.).

Då man med ett särskilt tecken utmärker en viss dag och där-efter med raka skårer anger antalet dagar, till dess att nästa märke-dag inträffar, är detta alldeles detsamma, som då man på en »skult-stör» i Mora skär in bomärket för en av byns bönder och därefter

¹ Cit. efter Arosenius, Beskrifn. öfver Provinsen Dalarna II. Häft. 3. Mora socken med Vämhus kapell. Falun 1866, s. 68 ff.

² Anf. st., s. 289 ff.

med streck eller hak anger honom åliggande eller av honom utförda dagsverken. I princip finnes ingen skillnad mellan karvstocken och kalenderstaven, och huru intimt de båda begreppen voro förbundna med varandra framgår bl. a. av, att i ett Lexicon Latino-germanicum Kerbstock (karvstock) översattes med Ephemerides (almanackor).¹

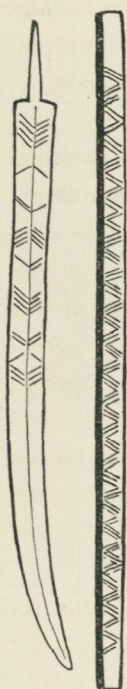

Fig. 27, 28.
Kalenderstavar,
Nikobarerna.
Efter Svoboda,
anf. arb. Bd V,
Taf. XIV fig. 20,
21. Orig. i Brit.
M., London.

Då karvstocken har den vida spridning, vi nyss konstaterat, kunna vi alltså rent logiskt vänta oss att även i andra delar av världen än de ovan uppräknade finna kalenderstaven. Så är också fallet. Jag förbi- går här de mera utvecklade indiska och de om tydligt indiskt inflytande vittnande kalendrarna på de ostin- diska öarna. Jag skall endast anföra ett exempel från Nikobarerna, den lilla ögruppen nordväst om Celebes, varefter vi träffa kalenderstavar, med vilka de nyss an- förda tshuvasehiska kunna tävla i primitivitet, fig. 27, 28. Dessa beskrivas sålunda:²

»Man räknar tiden efter mån- och år, av vilka 7 gå på ett nikobaresiskt år, seminiu.

Mån- och årsskiften firas. Dagar och månader in- skäras på karvstockar, vilka heta kenrāta och brukas på Kar Nikobar.

Det berättas om förekomsten av en sådan på Pulo Milu. Man har förfärdigat dem såväl raka, skurna i hårt trä, som även skurna i mjukare trä i form av sabelklingor. De senare ha inskärningar på kanten och på bredsidoerna, de förstnämnda märkena beteckna må- nader, de övriga dagar vid tilltagande och avtagande måne. Först förses ena sidan med inskärningar, så den andra. Ändamålet med kalendern är att föra räkning över ett fortlöpande antal dagar, t. ex. för att kunna se hur lång tid som behöves för ett barn att lära gå.

¹ Schnippel, anf. st., s. 116.

² Svoboda, Die Bewohner des Nicobaren-Archipels. Intern. Archiv f. Ethnogr. Bd VI. Leiden 1893, s. 22.

Hos shompinerna är följande slag av karvstock i bruk: De taga ett stycke bambu och knäcka det så många gånger som de tänka räkna dagar. Så gör även kustfolket på Stora Nikobar.»

Det här ifrågavarande året är knappast ett år i vår mening, efter som det med en daglängd av omkr. 207 dagar aldrig uppnår överensstämmelse mellan månår och solår. Härom bekymrar man sig icke. Man nöjer sig med att ha en beräkningsmöjlighet för kortare tidsperioder, vilka som helst, och i ännu enklare form kommer denna det kalendariska vetandets barndom till synes i bruket av det knäckta bambustycket. — I förbigående må påpekas den överraskande överensstämmelsen genom de nikobaresiska och de svenska svärdsformiga stavarna.

Liknande primitiva kalendrar hava observerats från annat håll. Härom yttrar sig Schurtz:¹ »Då skarpere tidsbestämningar saknas, kan dock tillfälligtvis ett slags kalender för vissa ändamål uppläggas. Det omtycktaste hjälpmedlet är knutsnöret; sker en inbjudning till en fest, som skall räcka exempelvis i 20 dagar, så erhåller var och en av de inbjudna ett snöre med 20 knutar, av vilka han sedan för var dag upplöser en, tills antalet är slut. I Guyana använder man karvstockar på samma sätt»

På samma gång vi här träffa en kalendarisk beräkning i dess primitivaste form, möta vi också i knutsnöret ett tillvägagångssätt för räkning av lika primitiv beskaffenhet som karvstocken. Hos nordasiatiska folkstammar träffa vi knutsnöret jämsides med karvstocken, och komna över Beringssund kunna vi följa det över hela Amerika i de nordamerikanska indianernas wampum ner till de bekanta peruanska quipu's. Vad karvstocken är för den gamla världen, är, i stort sett, knutsnöret för den nya. I äldre tider synes dock knutsnöret även inom det förre området haft en vidare spridning än nu. Enligt berättelser av gamla kinesiska författare skulle knutsnöret i Kina hava föregått den kinesiska skriften.² Ännu i dag träffa vi i svensk folksed knutsnöret, när jag för att taga bort vår-

¹ Urgeschichte der Kultur, Leipzig u. Wien 1912, s. 633.

² Weule, Vom Kerbstock zum Alphabet, Stuttgart 1915, sid. 56.

tor lägger en tråd under en sten, med så många knutar på tråden, som jag har vårtor på handen.

En mycket monumental berättelse om knutsnörets användning i gamla världen finna vi hos Herodotus från Darius' berömda skythertåg omkr. år 513 f. Kr.: Darius har brutit upp mot skytherna, gått över Isterbron och befäller jonierna att uppriva bron. Då föreslog honom Koes, Exanders son, milesiernas hövidsman att låta bryggan vara och åt jonierna överlämna att bevaka den tills fälttåget är avslutat.

»Talet behagade Darius mycket väl», fortsätter Herodotos¹ »och han svarade härtill: 'Du främling från Lesbos, om jag lyckligen återvänder hem så inställ dig hos mig för att jag för ditt goda råd måtte få giva dig en god belöning'. Härefter knöt han på en rem sextio knutar och kallade de joniska furstarna till stämma, varvid han så tilltalade dem: 'I män av Jonien, jag återtager min första mening beträffande bryggan. Bruken denna rem sålunda: Så snart jag brutit upp mot skytherna, så lösen från den stunden för varje dag en knut. Är jag inom denna tid icke tillbaka utan så många dagar äro förgångne som här finnas knutar, så inskeppen eder och återvänden till edra städer. Men bevaren så länge bryggan, eftersom jag ändrat min mening, och visen all omsorg att underhålla och bevaka den. I skolen därigenom visa mig den största bevågenhet'.» Efter detta tal bröt Darius upp.

Samma hjälpmedel, som nu användas i Norra Asien för att räkna skjutslegor, användes för 2,500 år sedan i Europa för att räkna dagar. Men nu är det tunguser och jakuter, då var det — Perserkungen.

Vi hava härmed kopplat in kalenderstaven i hela sitt vida etnologiska sammanhang och kunna nu i korta ord sammanfatta runstavens uppkomst sålunda: Hos alla folk förekomma hjälpmedel av ena eller andra slaget för räkning: genom att knäcka en sticka ett visst antal gånger, genom att slå ett visst antal knutar på ett snöre eller genom att skära ett visst antal skårar i en käpp. Alla de tre tillvägagångssätten hava använts för primitiva kalendariska bestäm-

¹ Cit. efter Herodotus Neun Bücher der Geschichte. Nach der Übersetzung von Goldhagen. B. 1, Buch 4: 90—91. Münch. u. Leipz. 1911. Se även Andree, Ethnographische Parallelen . . . Stuttgart 1878, sid. 186.

meler, och på ett högre kulturplan, då kalendern erhållit en fastare reglering, har karvstocken tagits i anspråk för angivande av antalet vanliga dagar mellan varje fest- eller tabudag. Omsatt i kristet kalendarium beteckna strecken det antal dagar, som förflyta mellan varje mera betydande kyrklig helgdag. I denna form lever kalenderstaven exempelvis i den norska primstaven.

För att med ledning av kalenderstaven bestämma tiden för de rörliga högtiderna insättas kyrkokalenderns gyllental över dagskårona, därvid olika sifferbeteckningar inom olika områden komma till användning såsom i England eller hos oss i Västergötland.

Då den lärda kyrkokalendern nådde Sverige, voro ännu runorna en levande kunskap hos vårt folk, lärda såväl som olärda. Runorna hade ursprungligen erhållit sin form genom att grekisk skrift ombildats för att kunna skäras i trä. De svårigheter materialet lade i vägen för överförandet av det lärda kalendariet på den täljda träkalendern voro sålunda här redan förenklade, och detta hade till följd, att hela den lärda apparaten hos kyrkokalendern kunde i full utsträckning, genom transkribering av latinska söndagsbokstäver och gyllentalssiffror till nordiska runor, överföras på kalenderstaven. Det är detta, som är det specifikt svenska hos runstaven.

Att runstaven var fullt färdig långt före medeltidens slut framgår av att den redan då hunnit utbilda sig i ett flertal provinsiella varianter. När transskriberingen först skett, är däremot svårare att avgöra. En terminus ante quem äga vi i det gottländska runkalendariet av år 1328,¹ där kyrkokalendariet finnes »översatt» i runor, ehuru icke på trä utan på pergament. Brate har på goda grunder daterat kyrkokalendariets införande hit till 1100-talets mitt.² Det är i och för sig icke osannolikt att en transskribering kort efteråt gjorts till den runskrift, som var de ur folket utgångna prästerna lika bra om icke mera känd än den latinska skriften, och förelåg en gång en sådan handskrift färdig, var vägen icke lång till överförandet på det vanliga kalendariska hjälpmedlet primstaven eller

¹ Worm, *Fasti Danici*, sid. 125 ff.

² Brate, *Nordens äldsta tideräkning*. I Inbjudning till årsexamen vid Högre allm. läroverket å Södermalm, vårterm. 1908.

rimstaven, som den av gammalt kallas i Sverige, och så var runstaven färdig.

Jag utgår här från att rimstaven verkligen fanns före runstaven och är mycket äldre än denna, sannolikt från en tid långt före kristendomens införande. Ett sådant antagande kan aldrig dokumentariskt bevisas, det har endast av ovan anförda etnologiska grunder gjorts sannolikt. Frågan torde emellertid kräva en ytterligare belysning, dels ur synpunkten av den uppgift ett förkristet kalendarium kan hava att fylla, dels ur synpunkten av hur det var beskaffat med hänsyn till den årsindelning, som brukats av våra hedniska förfäder.

Det nuvarande rimstavskalendariet är helt och hållet byggt på den kristna festcykeln, endast mera undantagsvis förekommer andra element, såsom då gynnsamma och ogynnsamma dagar, dies fasti och dies nefasti, äro betecknade. Innan vi erhöilo det kristna feståret, funnos med all säkerhet andra till vissa tider fastställda sammankomster såsom kultfester och marknader. Av dem kunna de förra tänkas reglerade efter vissa sideriska företeelser, men för de senare kan mycket väl en annan kalendarisk fixering hava varit av nöden. Härunder behöver emellertid icke förstås en datumfixering i vår mening; ännu i senare tid hava vi som bekant haft de stora vårmarknaderna rörliga efter påsk och fastlag, såsom då exempelvis Strängnäs samting avhölls 1 söndag i fastan.

Att ett primitivt folk emellertid — oavsett sådana praktiska grunder — kan vara i behov av en kalender och till vad en sådan kan tjäna framgår av ett exempel från toba-batakerna på Sumatra.¹ Dessa räkna ett år av 12 månånader på vardera 30 dagar. Året börjar då Orion försvinner på västhimmeln samtidigt med att Skorpionen i gryningen går upp i öster, sålunda i maj. Närmast följande nymåne är årets första dag. Deras kalendarium, fig. 29, upptager årets dagar fördelade på 12 eller 13 månader, där fullmånens ställning till Skorpionen angives genom dennas plats närmare eller längre ifrån månadens mitt — bättre förtydligat i fig. 29 B. Tecknen i de

¹ Winkler, *Der Kalender der Toba-Bataks auf Sumatra*. Zeitschr. f. Ethnol. XLV. Berlin 1913, s. 436 ff.

olika kolumnerna, fig. 29 A, ange beskaffenheten av de olika dagarna under året.

De fält, som äro tomma, beteckna gynnsamma dagar, under vilka ingen fara är att förutse. De med ett eller flera riskorn utmärkta dagarna såsom I: 2, I: 5 o. s. v. heta fruktbringande dagar. De med

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
I	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
II	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
III	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
IV	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
V	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
VI	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
VII	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
VIII	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
IX	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
X	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
XI	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
XII	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00
XIII	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00	00

Fig. 29 A. Kalendarium, Toba-batakerna på Sumatra Efter Winkler, anf. st. s. 436 ff.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
I	*)												m	m	☉															
II										m	m	m		☉																
III						m	m	m						☉																
IV					m	m								☉																
V		m	m											☉																
VI	m	m												☉																
VII														☉														m	m	
VIII														☉																
IX														☉																
X														☉																
XI														☉					m	m										
XII														☉	m	m														

*) Nymåne 10/5 1912 ☉ Fullmåne m Skorpionen

Fig. 29 B.

ett snett kors betecknade dagarna äro tvivelaktiga dagar. I V: 18 se vi ett tecken, som föreställer en grupp människor kring en riskål, dagen heter församlingsdagen. I I: 25 m. fl. ett tecken, som betyder motspänstig och innebär att man och hustru skola i livet eller genom döden skiljas, om man på den dagen begynner ett arbete.

På så sätt hava alla dagar under året sina karaktärer; sammanträffa flera tecken på en och samma dag, innebär detta endast en förstärkning.

Kalendern har sålunda som sin uteslutande uppgift att vara vägledande för dagväljandet, vilket här som hos så många andra primitiva folk är av så utomordentligt stor betydelse. Vid intet viktigare företag får man därför försumma att rådfråga kalendern: vid sådd och skörd, vid frieri, vid trolovning, vid bröllop och vid avslutandet av därmed förbundna affärssuppgörelser, före den nygifta hustruns besök i föräldrahuset och föräldrars eller släktingars återbesök, vid början av ett husbygge, före avslutandet av ett buffelköp, före en offerfest, vid tillagandet av skyddsmedel, invigning av talismaner o. s. v. Kalendern tillfrågas i vanliga fall endast beträffande börjandet av ett företag; endast vid offerfester, som räcka veckor eller månader, måste man även rådfråga sig beträffande den lämpliga tidpunkten för avslutningen.

Dagväljandet förbjödes i Luthers katekes. Även andra dagväljare än malajerna på Sumatra hava kunnat vara i behov av liknande kalendrar.

Den andra frågan, som inställer sig till begründande, är den huru de gamla nordbornas år var beskaffat, då detta givetvis måste vara förutsättningen för en kalender. Att periodiska år i vår mening icke äro en absolut nödvändighet för ett kalendarium ha vi redan sett från Nikobarerna, där man räknar ett år om 207 dagar. Det år, som enligt de gamlas berättelser, fanns i det äldsta Rom skulle ha räknat omkr. 295 dagar och sålunda varit ett år av samma beskaffenhet som det nikobaresiska.

För att besvara frågan huru det nordiska året såg ut före kristendomens införande äga vi visserligen källor från Island, men dessas giltighet även för det övriga Norden behöver icke vara alldeles bergviss. Jag går för korthetens skull direkt till de antika årstyperna. Dessa äro två, den ena byggd på solomloppet, den andra byggd på månvarvet. Det förra, det bl. a. i Egypten använda året, har 365 dagar av 12 månader på 30 dagar samt 5 fyllnadsdagar s. k. epa omener. Detta år ligger ännu i dag till grund för den

koptiska kalendern. I det andra året, det som bl. a. användes i Grekland, räknades månadernas längd efter månomloppet med omväxlande 29 och 30 dagar, varav man ur 12 månader erhöll ett år på 354 dagar. Den brist av omkr. 11 dagar i ett helt solår, som därigenom uppstod, reglerades så, att under loppet av 8 år 3 hela skottmånader insattes på cykelns III, V och VIII år. Man erhöll alltså på 8 år 99 månader och då

$$99 \text{ Synodiska månader} = 2923.52841 \text{ dagar}$$

$$8 \text{ Tropiska år} = 2921.93760 \text{ dagar}$$

$$\text{sålunda } 99 \text{ S} - 8 \text{ T} = 1.59081 \text{ dag}$$

hade man efter vart åttonde år uppnått en praktiskt tillfredsställande överensstämmelse mellan de tider, då exempelvis solstånd och nymåne sammanföll.

Den första av dessa årsformer träffa vi i hednisk tid på Island, där man räknar ett år av 364 dagar med 12 trettiodagarsmånader och 4 epagomenener. De 364 dagarna ha uppstått därav att året var byggt på jämna 7-dagarsveckor med 7×52 veckor = 364. Detta isländska veckoår har varit spritt även över Skandinavians fastland. Rester därav träffas ännu i södra Sverige.¹

Den andra årsformen, månåret, är från germansk botten känd bland angelsaxarna genom Beda's *De ratione temporum*, cap. XIII. Rester av ett månår hava bevarat sig i formen för beräkningen av den stora Uppsalamarknaden, Distingen, ännu under 1700-talets början² samt hos norsk allmoge ännu på 1800-talet.³ Genom dansken Ole Worm⁴ veta vi dessutom, att bönderna på Jylland ännu under 1600-talets början räknade ett år med tolv månader samt en skottmånad, »Sildemaen», som vid förefallande behov insattes, således en fullständig parallell till det grekiska året.

Hur ställer sig nu kalenderstaven till året. Svårigheten träffar närmast den senare årsformen, där icke alla år bli lika långa utan somliga bli 354 dagar, andra 384. Det är klart att för en sådan

¹ Vistrand, Tvenne runstavar i Nordiska Museet, Samf. f. Nord. Museets främjande 1889, sid. 9.

² Beckman, N., Distingen, i Studier tillägnade Esaias Tegnér, Lund 1918, sid. 200 o. f.

³ Aasen, Norsk Ordbog, Christiania 1873: maane sid. 487.

⁴ Fasti danici, sid. 45.

årstyp en kalendersticka av de former, vi nu sysslat med, erbjuder olägenheter. Det fanns emellertid en annan utväg att lösa saken, och den bestod i att jag exempelvis mellan varje nymåne gjorde en kalendersticka; när jag efter ett solår räknade över stickorna, erhöll jag en bunt av 12 stickor, i fall av skottmånad kunde en trettonde tilläggas för att då användas.

Till belysning av ett sådant förfaringssätt gå vi på nytt till karvstocken. De karvstockar, vi förut granskat, hade alla de ifrågasvarande uppgifterna på samma käpp. I Skåne träffa vi i de s. k. knävlingarna, fig. 30, ett helt annat tillvägagångssätt. Här har man för varje bonde i byn en sticka med hans bömärke och anteckningar om hans skyldigheter och försummelser. Paralleller till knävlingarna träffa vi exempelvis i de schweiziska milchtesseln¹ vilka användas för kontroll av mjölk- och ostleveranser.

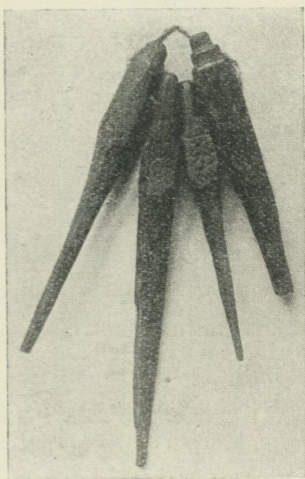

Fig. 30. Knävlingar, Skåne, Ingeltorps sn. Nord. M. 729. L. 16 cm.

Parallellen mellan karvstock och rimstav endast fullkomnas genom att vi vid sidan om knävlingarna för kalenderariskt bruk äga s. k. rimböcker, t. ex. den här avbildade från Gammal Svenskby, fig. 31. I en norsk rimbok fig. 32, finna vi i överensstämmelse med rimstaven, fig. 22, mess-tecknen skilda av heldragna streck, och i Västergötland äro i enlighet med de västgötska rimstavarna, fig. 11, gyllentalen i dylika rimböcker anbragta med strecksiffror över dagpunkterna, fig. 33. Med denna kalender ha vi ånyo erhållit anknytning till utomskandinaviskt material, i det att vi finna besläktade kalendrar i Sydtyskland² och Österrike, bl. a. i Tyrolen och i Istrien.³ Den här, fig.

¹ Rüttimeyer, anf. st. s. 290.

² Brunner, Ein Holzkalender aus Pfranten, Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 19. Berlin 1909, s. 249 ff.

³ Riegl, Die Holzkalender des Mittelalters und der Renaissance. Mitth. des Inst. für österr. Geschichtsforschung. IX. Innsbruck 1888, s. 82 ff.

34, avbildade Pfrantenkalendern skiljer sig från de hos oss förekommande däruti, att helgonen själva avbildats jämte sina attribut, så är även fallet i den ena av Riegl (anf. st.) avbildade kalendern, i den andra kalender han avbildar saknas däremot figurerna,

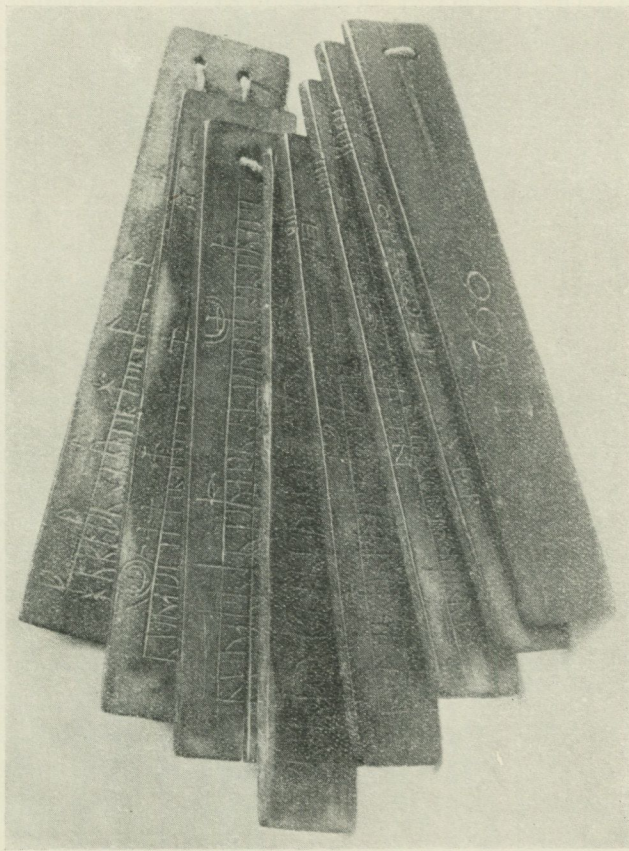

Fig. 31. Rimbok, Gammal Svenskby, dat. 1766. Nord. M. 89,901. L. 28 cm.

och dagarna äro som på de nordiska kalendrarna markerade endast genom helgonattribut eller andra tecken. Även i södra Frankrike har uppenbarligen ett slags rimbok använts. I en 1497 utgiven *Compost et Calendrier des bergiers* omtalas, att herdarna »qui gard-

ent les brebis aux champs» utan att kunna läsa kalendarierna tillägna sig »cognoissance du cieulx» enbart »par aucunes figures quils font en petites tablettes de boys».¹

Den bild av runstaven i etnologiskt avseende, som vi tidigare erhållit, har genom dessa sist anförda företeelser ytterligare fullständigats. Och komma vi nu åter in på runkalendariets klassiska mark i Östergötland och Svealand, finna vi även på rimboken i trä

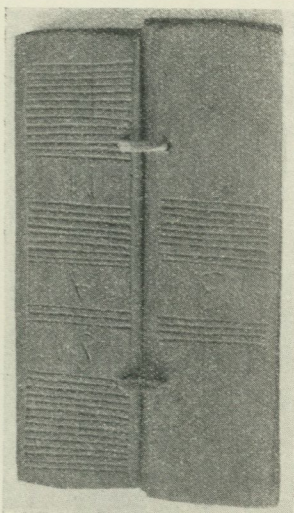

Fig. 32. Rimbok, Norge. St. H. M.
L. 13,4 cm.

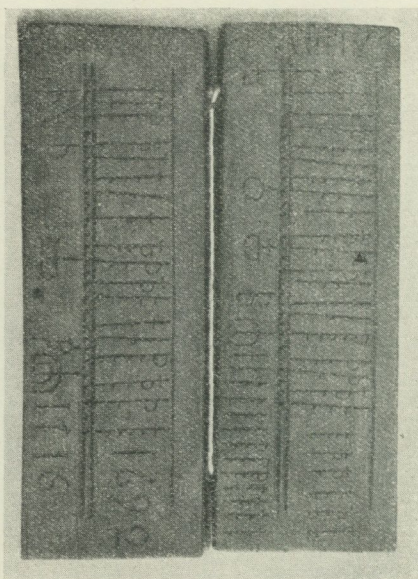

Fig. 33. Rimbok, Västergötland. St. H. M.
L. 15,2 cm.

hela runstavsuppställningen med julhorn och biskopsmössor, söndagsrunor och gyllental i runsiffror, fig. 35. I besläktade former, ehuru med avsaknad av gyllentalen, möta oss slutligen de lappska rimböckerna i trä eller renhorn, fig. 36.

Alla de hinder, som kunde tänkas möta mot förekomsten av en kalender redan innan den kyrkliga nådde oss, tror jag mig med vad

¹ Sig, Vorgregorianische Bauernkalender, Strassburg 1905, s. 71. Se även Ihre, Glossarium. Upsala 1769, II, p. 351 art. primstaf.

som här ådagalagts hava undanröjt. Men å andra sidan torde det vara fåfång möda att söka direkt hedniska minnen i den nuvarande nordiska rimstaven. Festkalendariet är det vedertagna romersk-katolska, och för festdagarnas beteckning torde så gott som undantagslöst, där denna icke utgöres av streck eller kors, legendariska eller andra kyrkliga tecken ligga till grund. Folketymologien och

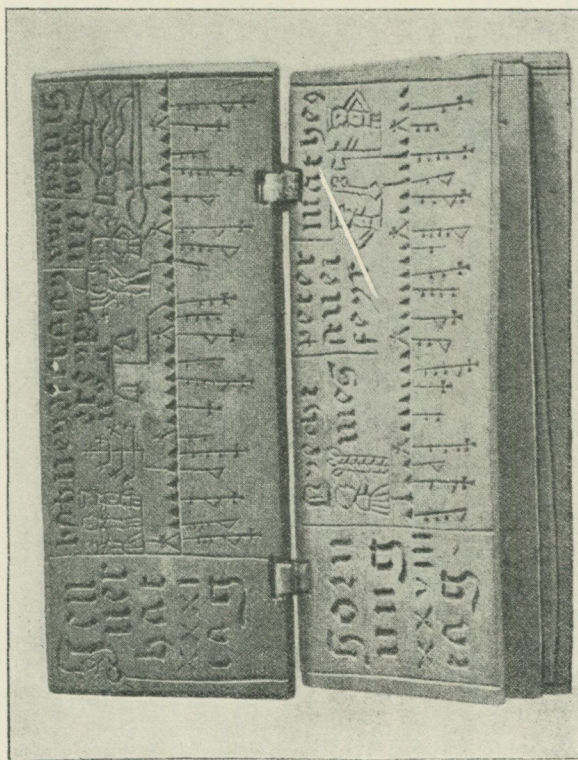

Fig. 34. Rimbok, Pfranten, Bayern. Efter Brunner, anf. st. s. 254.

den rudbeckianska forskningen hava visserligen hjälpts åt att omgestalta messedagstecknen, men efter hand, som man lyckas avlägsna denna fernissa, synes den rent kyrkliga guldgrunden lägga sig allt klarare i dagen.

Att tecken finnas, som kunna vara ärvda från förkristna kalendrier antingen så, att de fått stå kvar på sin ursprungliga dag,

Fig. 35. Runbok, Östergötland. St. H. M. L. 30,8 cm.

när denna sammanföll med en kyrklig helgdag, eller att de flyttats från dagar, som icke passade kyrkan, är i och för sig lika möjligt, som det torde vara omöjligt att bestämt belägga sådana fall.

I detta sammanhang må till sist ännu en anmärkning tillåtas mig. För flera av de lappska tecknen ligga kyrkligt legendariska emblem till grund, andra tecken åter synas hava annat upphov. Detsamma är förhållandet med de nordnorska primstavarna av typ

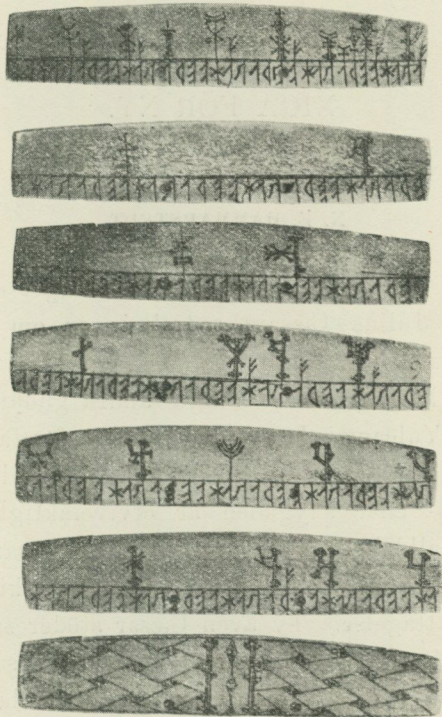

Fig. 36. Lappsk runkalender. St. H. M. L. 11,2 cm.

som fig. 22, vilka för övrigt förete vissa likheter med lappkalendarierna. Om här bakom kunna dölja sig hedniska tecken för fester eller dagväljande lämningar jag därhän. Redan på 1600-talet hade lapparna ingen kännedom om betydelsen av messdagstecknen i sin kalender.